

ДЖЕРЕЛА КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА: ПОНЯТТЯ, ВИДИ, ПРАВОВЕ ЗНАЧЕННЯ

М. ПАНОВ

*доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого*

Кримінальне право як галузь публічного матеріального права являє собою систему встановлених державою правових норм, що визначають, які суспільно небезпечні діяння визнаються злочинами і які покарання та інші заходи кримінально-правового характеру підлягають застосуванню за їх вчинення. Особливістю кримінального права є те, що воно регулює, зокрема, юридичну відповідальність за вчинення діянь (дій чи бездіяльності), що характеризуються підвищеним ступенем суспільної небезпечності, визнає їх на цій підставі злочинами і передбачає за їхнє вчинення найбільш суворий вид державного примусу — покарання. Крім того, кримінальне право, на основі фундаментального принципу обмеження меж та обсягу кримінальної відповідальності, передбачає вичерпний перелік суспільно небезпечних діянь (та ознак, що їх характеризують), які визнаються злочинами (ч. 1 ст. 3, ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України (далі — КК України)). У зв'язку з цим для забезпечення реалізації конституційного принципу верховенства права й законності у кримінальному судочинстві, а також забезпечення прав і свобод осіб, що підлягають кримінальній відповідальності, кримінальне

право України, базуючись на загально-визнаному, прогресивному і гуманістичному принципі — *nullum crimen sine lege* (немає злочину без вказівки на те в законі), законодавчо забороняє застосування її норм за аналогією (частини 3, 4 ст. 3 КК України). З огляду на це, досить серйозною є проблема джерел кримінального права, оскільки від її вирішення значною мірою залежить відповідь на надзвичайно важливе і принципове запитання: у яких саме актах держави передбачаються (юридично закріплюються) кримінально-правові норми, що встановлюють злочинність і караність суспільно небезпечних діянь, та які мають застосовуватись при встановленні підстави, змісту і меж кримінальної відповідальності у кожному конкретному випадку?

Під джерелами кримінального права («джерело» — у лексичному значенні — те, що дає початок чому-небудь; звідки постає, черпається щось; основа, вихідне начало чого-небудь) [1, 218], як і кожної галузі права, розуміють широке коло обставин (факторів), які об'єктивно обумовлюють (породжують) виникнення і встановлення кримінально-правових норм та визначають сутність, зміст і форму певної галузі права [2, 212–213; 3, 107–115]. Всі вони

можуть досліджуватися у різних відношеннях і значеннях, зокрема: 1) матеріальному (соціально-економічні умови життя суспільства); 2) ідеологічному (правова і політична культура та свідомість); 3) державно-політичному (наявність відповідних політичних і державних інститутів, що визначають та здійснюють кримінальне правотворення); 4) ретроспективному (історичні пам'ятки кримінального права, пізнання яких дає можливість виявити сутність і зміст права минулого, його правових норм та їхній вплив на сучасне правотворення); 5) формально-юридичному (способи, засоби і правові форми, за допомогою яких держава встановлює у відповідних юридичних актах заборону вчинення певних видів суспільно небезпечної поведінки (діяння) осіб, визнаючи їх злочинними і караними) [4, 7–74].

Безумовно, центральним у цій статті є питання щодо формально-юридичного визначення джерел кримінального права. Залежно від того, в яких юридичних (нормативно-правових) актах передбачаються кримінально-правові заборони і приписи, тобто норми кримінального права, можна зробити висновок щодо юридичної сили цих джерел, з'ясувати дію їх норм у часі, просторі і за колом осіб, тощо. Юридична форма і зміст джерел кримінального права багато в чому визначають зміст та сутність кримінально-правових норм і відповідних правовідносин формування та реалізації їх на демократичних і гуманістичних принципах. *Apri ori* ми ґрунтуємося на тому, що джерелом кримінального права в юридичному (формальному) його значенні слід визнати нормативно-правові акти, прийняті у встановленій юридичній процедурі і формі, та які містять кримінально-правові норми — первинні й основоположні одиниці кримінального права, що забороняють під загрозою застосування покарання чи інших заходів кримінально-правового харак-

теру певний вид (тип) суспільно небезпечної поведінки особи (суб'єкта злочину) — дію чи бездіяльність — і визначають їх як злочин. Ці нормативно-правові акти регулюють кримінально-правові відносини в державі і на цій підставі відносяться до сфери (галузі) кримінального права. У вказаних нормативно-правових актах (джерелах) кримінально-правові норми можуть встановлюватися, змінюватися чи скасовуватися. Тому вони виконують двояку і надзвичайно важливу функцію: 1) функцію юридичного джерела кримінального права і 2) функцію форми права, тобто відіграють роль юридичної форми існування і вираження (функціонування) норм кримінального права. Саме на підставі таких установчих положень ми визначаємо зміст поняття «джерела кримінального права».

Види джерел кримінального права. У науковій і навчальній літературі висловлені різні погляди щодо визначення і типології (поділу на види) формально-юридичних джерел кримінального права. Здебільшого до цих джерел відносять лише один вид нормативно-правових актів — закон про кримінальну відповідальність [5, 14–16]. У решті випадків, крім різних видів законів, — й інші юридичні акти, в яких викладені правові позиції Конституційного Суду України (далі — КСУ) в ухвалених ним рішеннях; правові позиції Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ), викладені у його рішеннях, що містять тлумачення норм Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; правові позиції Верховного Суду України (далі — ВСУ), викладені у його рішеннях, ухвалених за наслідками розгляду заяв про перегляд судових рішень із мотивів неоднакового застосування судами касаційної інстанції одних і тих самих норм закону про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь, та ін. [6, 25–41]. Доволі своєрідним у науці кримінального права є погляд,

відповідно до якого норми кримінального права безпосередньо не містять заборон щодо вчинення злочину. Ці заборони, як вважають його прибічники, встановлюються нормами іншої галузевої приналежності. Норми ж кримінального права визначають виключно кримінально-правові наслідки їх порушення [7, 117–124; 8, 14, 19–21]. Інколи стверджують, що такі елементи норми кримінального права, як гіпотеза і диспозиція, формуються регулятивними нормами права (цивільним, фінансовим, господарським тощо), санкція ж за порушення відповідних норм і правил — нормами кримінального права [9, 33]. У такий спосіб питання щодо джерел кримінального права фактично нівелюється, оскільки з вказаних позицій не можна зробити висновок — що саме у формально-юридичному відношенні визнається джерелом кримінального права. У науці кримінального права простежуються такі підходи до визначення джерел кримінального права: перший (вузький) — визнання джерелом кримінального права лише закону про кримінальну відповідальність; другий (широкий) — визначення таким джерелом, крім законів, ще й інших юридичних актів, третій — веде до нівелювання (і навіть до ігнорування) джерел кримінального права.

Ці підходи суттєво відрізняються і навіть суперечать одне одному. Вирішення вказаної проблемної ситуації має базуватися, на наше переконання, на фундаментальних і відправних положеннях Конституції як Основного Закону України. Зокрема, у п. 22 ч. 1 ст. 92 передбачено, що тільки законами України визнаються діяння, які є злочинами, і встановлюється відповідальність за їх вчинення. Це відправне й установче конституційне положення розвивається і конкретизується у ч. 3 ст. 3 КК України, де закріплено надзвичайно важливе, фундаментальне положення кримінального права, згідно з яким злочинність діяння, а також

його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом. Отже, є всі підстави стверджувати, що кримінально-правова норма як першооснова кримінального права і її базовий елемент своїм юридичним джерелом має закон про кримінальну відповідальність. Тому норми кримінального права можуть встановлюватися, змінюватися чи скасовуватися (мати своїм джерелом) тільки законом про кримінальну відповідальність. У такий спосіб закон визнається єдиною формою джерела кримінального права. З цього випливає, що норми кримінального права становлять зміст закону про кримінальну відповідальність. Однак зазначене визначення джерел кримінального права хоча і має належні аргументи, все ж є надто широким за обсягом, а тому недостатньо конкретизоване. Всі джерела кримінального права доцільно, на нашу думку, поділяти на дві групи: основні і субсидіарні. Основні (первинні) джерела кримінального права — це джерела, які мають установчий і визначальний характер, безпосередньо обумовлюють норми кримінального права, впливають на сутність і зміст його норм, лежать в основі визнання певних видів суспільно небезпечних діянь злочинними і караними, чи виступають єдиною можливою формою юридичного визначення та закріплення (фіксування) у них кримінально-правових норм. Субсидіарні джерела (від лат. *subsidiary* — допомога, підтримка) — це правові положення інших галузей права — їх норми, поняття, терміни, що включаються у кримінально-правові норми та застосовуються у кримінально-правовому регулюванні лише у зв'язку з формуванням і визначенням змісту (і форми) основних джерел кримінального права та як додаткові до них. Самі ж субсидіарні джерела кримінально-правових норм не містять [10, 34–49].

Основні джерела кримінального права. До основних джерел кримінального

права слід віднести передусім Конституцію України. Визначальним і відправним у цьому випадку є положення ч. 2 ст. 8 Основного Закону України, згідно з яким «Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні їй відповідати». Отже, норми Конституції відносно норм кримінального права (у якому б із нормативно-правових актів останні не були закріплені) мають визначальне значення, а відносини між ними можна охарактеризувати як відносини субординації, в яких домінує і відправне значення мають норми Конституції. Відповідно до цього норми кримінального права як галузі права базуються, зокрема, на принципах і положеннях Конституції України, закріплених у ст. 3, ч. 1 ст. 8, частинах 1 та 2 ст. 19, статтях 60, 61, 62, 66, 67 і 68, п. 22 ст. 92 та інших Основного Закону України і повинні їм відповідати. Це положення однозначно закріплено в ч. 1 ст. 3 КК України, де вказано, що законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України, який ґрунтується на Конституції України. Таким чином, норми й інші елементи кримінального права (і Кримінального кодексу України), які не відповідають змісту Конституції, її принципам і положенням, на яких вона ґрунтується, повинні визнаватися неконституційними повністю чи в окремій частині. Рішення про це може ухвалити КСУ, який в Україні є органом конституційної юрисдикції. Показником цього є рішення від 29 грудня 1999 р. щодо визнання неконституційною смертної кари як виду покарання за КК України 1960 р. (ст. 24), а також від 2 листопада 2004 р. відносно визнання такими, що не відповідають Конституції, положень ст. 69 КК України 2001 р. у тій частині, яка унеможлилювала призначення особам, які вчинили злочин невеликої тяж-

кості, більш м'якого покарання, ніж передбачене законом. Як видно, конституційні норми безпосередньо не містять кримінально-правових норм у їх класичному варіанті, однак визначають зміст і сутність таких норм у нормативно-правових актах (законах), що є джерелами кримінального права. При цьому слід пам'ятати, що згідно з ч. 3 ст. 8 Конституції України її норми є нормами прямої дії і можуть застосовуватися у випадках, коли, наприклад, норми кримінального права суперечать Конституції або не регулюють конкретної життєвої ситуації, що погіршує правове становище особи. Отже, є всі підстави визнати Конституцію України основним джерелом кримінального права, яке має для останнього установче та відправне значення.

Таким самим джерелом кримінального права є й рішення КСУ, що визнають неконституційними відповідні кримінально-правові норми того чи іншого нормативно-правового акта, оскільки цими рішеннями окремі кримінально-правові норми змінюються або ж скасовуються, внаслідок чого змінюється (чи скасовується) дія та юридична сила цих норм. Отже, вказані рішення, що змінюють зміст кримінально-правових норм чи скасовують їх, мають обов'язковий характер, бо впливають на зміст чи обсяг кримінально-правового регулювання. Це дає підстави визнати рішення КСУ щодо неконституційності норм кримінального права його основними джерелами.

До джерел кримінального права установчого характеру належать також міжнародно-правові договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і вони стали частиною національного законодавства України. Відправним тут є положення ст. 9 Конституції України, згідно з яким «чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України». Ця конс-

титущій нормі закріплена і набула розвитку у частинах 1 та 5 ст. 3 КК України, які встановлюють, що законодавство України про кримінальну відповідальність ґрунтується, зокрема, на загально визначених принципах і нормах міжнародного права і що закони України про кримінальну відповідальність повинні відповідати положенням, які містяться у чинних міжнародних договорах, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України.

Основними (первинними і базовими) джерелами кримінального права є закони України про кримінальну відповідальність. Це принципове рішення ґрунтується, як вказувалося, на положеннях п. 22 ч. 1 ст. 92 Конституції України. До них належать:

1) Кримінальний кодекс України 2001 р., який набув чинності 1 вересня того ж року і чинний нині. Він — єдиний кодифікований нормативно-правовий акт, який включає всі закони (і кримінально-правові норми) про кримінальну відповідальність. Інші (і всі) закони України про кримінальну відповідальність, прийняті після набуття ним чинності, включаються до його змісту після набуття ними чинності (ч. 2 ст. 3 КК України). Тому основним, передбаченим у ч. 1 ст. 3, є правило, згідно з яким «законодавство України про кримінальну відповідальність становить Кримінальний кодекс України...». Цей нормативно-правовий акт як джерело кримінального права об'єднує й упорядковує кримінально-правові норми відповідно до інститутів кримінального права у логічно-узгоджену систему норм, що має струнку структуру і відносно завершений характер;

2) Закон України від 1 жовтня 1996 р. № 392/96-ВР «Про застосування амністії в Україні» (у редакції Закону від 6 травня 2014 р.), окремі (поточні) закони України про амністію,

Положення про порядок здійснення помилування від 21 квітня 2015 р. № 223/2015 зі змінами від 14 травня 2016 р. № 211/2016¹. Ці нормативні акти розвивають і деталізують нормативно-правові положення, закріплені у відповідних статтях чинного КК України — ст. 85 «Звільнення від покарання на підставі закону України про амністію або акта про помилування»; ст. 86 «Амністія»; ст. 87 «Помилування»;

3) Кримінальний кодекс УРСР 1960 р. (у частині поширення юридичної сили його норм на злочини, вчинені до 1 вересня 2001 р., за умови, що норми цього Кодексу пом'якшують кримінальну відповідальність за ці злочини порівняно з КК України 2001 р.).

Отже, закон про кримінальну відповідальність (у всіх його різновидах) є основним джерелом кримінального права України. Цей закон виконує одночасно дві функції: 1) є юридичним джерелом кримінального права і кримінально-правових норм (є, так би мовити, їх «носієм»); 2) є способом функціонування і вираження юридичної сили правових норм цієї галузі права (виконує функцію форми права).

Субсидіарні джерела кримінального права. Це нормативно-правові акти — закони та підзаконні акти (правила, положення, інструкції, устави тощо), що належать до сфери так званих регулятивних галузей права: цивільного, господарського, екологічного, трудового тощо, а в деяких випадках і до сфери публічних галузей: адміністративного, фінансового права та ін. Кожна з цих галузей права має свій особливий, притаманний лише їй предмет і метод правового регулювання, які безпосередньо не пов'язані з предметом і методом кримінального права. Внаслідок цього вказані джерела не містять кримінально-правових норм як таких, не встановлюють зло-

¹ На відміну від загального правила, «Положення про порядок здійснення помилування» затверджено не законом, а Указом Президента України, що суперечить загальному правилу щодо джерел кримінального права, на що неодноразово зверталася увага у багатьох працях вітчизняних науковців [11, 99–102].

чинність і караність суспільно небезпечних діянь.

Однак при встановленні кримінально-правових заборон і приписів у кримінально-правових нормах (і у відповідних основних джерелах), які виконують охоронну функцію різних сфер суспільних відносин, що регулюються тими чи іншими регуляторними галузями права, законодавець використовує (так би мовити, запозичує) окремі норми (чи їх елементи: поняття, терміни), які належать до нормативно-правових актів вказаних регуляторних галузей права і містяться у субсидіарних (стосовно кримінального права) джерелах. На цій підставі формуються бланкетні диспозиції кримінально-правових норм, яких у чинному КК України більшість. Особливістю таких диспозицій є те, що норми кримінального права включають до свого змісту норми (чи їх елементи) інших галузей права [12, 79–129]. При цьому бланкетні норми кримінального права «асимілюють» елементи інших галузей права, «підпорядковують» їх собі як допоміжні і використовують як власні для виконання завдань кримінально-правового регулювання. Це, як правило, здійснюється при визначенні особливостей ознак суспільно небезпечного діяння, предмета та суспільно небезпечних наслідків злочину тощо. Причому вказані норми (чи їх елементи) іншої галузевої приналежності входять до змісту кримінально-правових норм лише за умови, що вони прямо вказані (передбачені) в законі про кримінальну відповідальність чи однозначно впливають із його змісту при тлумаченні. Наприклад, правила безпеки дорожнього руху або експлуатації транспорту (ст. 286 КК України); правила судово-медичного визначення ступеня тяжкості тілесних ушкоджень (статті 121–128 КК України); правила екологічної безпеки (ст. 236 КК України); правила безпеки під час виконання робіт із підвищеною небезпекою (ст. 279 КК

України); правила несення прикордонної служби (ст. 419 КК України); правила несення бойового чергування (ст. 422 КК України) тощо. Але кримінально-правові норми основних джерел кримінального права у цих випадках не втрачають своєї суті, змісту та приналежності до цієї галузі права. Вони є нормами кримінального права, містяться в основних джерелах, а норми інших галузей права, що входять до їх змісту, виконують у них «допоміжну» і «конкретизуючу» функції, забезпечують повноту і чіткість кримінально-правового регулювання, що надає закону про кримінальну відповідальність більшого динамізму, гнучкості, стислості та повноти [13, 47–55].

У зв'язку з викладеним не можуть визнаватися джерелами кримінального права інтерпретаційні акти, в яких надається тлумачення кримінально-правових норм. Вони лише забезпечують з'ясування їх змісту, встановлення обсягу і змісту кримінально-правового регулювання, визначеного у цих нормах. На цій підставі не можна відносити до джерел кримінального права рішення КСУ, який згідно зі ст. 147 Конституції України донедавна, а саме до 2 червня 2016 р., здійснював офіційне тлумачення законів України, зокрема й тих, що належали до сфери кримінального права, тобто були його основними джерелами. У цьому сенсі немає підстав визнавати джерелами кримінального права і постанови Пленуму ВСУ, який надає окремі роз'яснення судам загальної юрисдикції з питань кримінального права. Вказані інтерпретаційні акти не створюють, не змінюють і не скасовують норм кримінального права. Вони самі по собі не встановлюють кримінально-правових заборон чи приписів, не здатні породжувати, змінювати чи скасовувати ці норми та відповідні кримінально-правові відносини. Тому дійсними носіями вказаних норм (і кримінального права загалом) є тільки їх основні

(первинні) джерела. Водночас інтерпретаційні акти мають суттєве значення для з'ясування змісту кримінально-правових норм — їх заборон і приписів, встановлених у відповідних основних джерелах, виявлення обсягу і змісту кримінально-правового регулювання, правильного застосування кримінального законодавства. Тому врахування вказаних тлумачень і роз'яснень є важливою гарантією здійснення принципу верховенства права і законності у кримінальному судочинстві. При цьому акти КСУ щодо тлумачення законів про кримінальну відповідальність є їх офіційним тлумаченням, що здійснювалося на підставі Конституції України. Ці рішення завжди пов'язані з конкретним законом і його нормами, уточнюють чи деталізують їх зміст, а тому використання цих рішень (і посилання на них) є доцільним і необхідним при застосуванні відповідного закону про кримінальну відповідальність як джерела кримінального права.

На основі наведених підстав не можна також відносити до джерел кримінального права й акти застосування кримінально-правових норм (правозастосовні акти). Їх сутність полягає у реалізації змісту правових норм відносно конкретних суб'єктів і життєвих ситуацій. Вони мають персоніфікований і специфічний процедурно-процесуальний характер, юридичне значення для відповідних суб'єктів і приймаються на підставі правових норм. Як видно, самі по собі правозастосовні акти з кримінального права, зокрема судові рішення, не містять кримінально-правових норм як таких. З огляду на це, визнавати джерелами кримінального права (в строгому розумінні цього слова) правові позиції (практику) ЄСПЛ, викладені у його рішеннях, а також рішення ВСУ, прийняті з підстав, передбачених у ст. 445 Кримінального процесуального кодексу України, з приводу неоднакового застосування

судом касаційної інстанції одних і тих самих норм закону України про кримінальну відповідальність щодо подібних суспільно небезпечних діянь (крім питань призначення покарання, звільнення від покарання та від кримінальної відповідальності), що потягло ухвалення різних за змістом судових рішень. Вказані рішення ухвалюються на підставі і в межах, установлених нормами кримінального права, джерелом і формою буття яких є закон про кримінальну відповідальність. Ці рішення не містять, не створюють і не змінюють кримінально-правових норм, а є засобом конкретизації та реалізації владних приписів щодо кримінальної відповідальності, які становлять зміст норм кримінального права, визначених у законі про кримінальну відповідальність. Отже, вказані рішення не можна визнавати джерелом кримінального права.

Проте правові позиції ЄСПЛ і ВСУ, викладені у їх рішеннях з кримінальних справ, є формою (і засобом) конкретизації кримінально-правових норм, особливо у випадках, коли останні за обсягом узагальнення є надто широкими, є своєрідним «засобом» тлумачення закону, орієнтують судову практику на одноманітне й правильне застосування кримінального законодавства з урахуванням основоположних принципів кримінального права. Тому вони набувають суттєвого значення і мають враховуватися при застосуванні норм кримінального права. Крім того, ці рішення доволі часто є підставами для удосконалення кримінального законодавства, внесення у нього в порядку *de lege ferenda* відповідних змін і доповнень.

Запропоноване трактування поняття і видів джерел кримінального права має суттєве значення для кримінально-правового регулювання: у кримінальному правотворенні й у правозастосовній діяльності. Так, чіткі і повні уявлення про джерела кримінального права

дають підстави зробити висновок, що їх змістом є норми кримінального права, які мають бути юридично визначені (закріплені) у нормативно-правовому акті на рівні закону про кримінальну відповідальність. Тому жодні інші правові акти (крім вказаних законів) не можуть містити норми кримінального права, оскільки не є джерелами цієї галузі права. Правозастосовна діяльність, особливо кваліфікація злочинів, тісно пов'язана з визначенням джерел кримінального права — як основних, так і субсидіарних, — чітким оперуванням із ними і точним посиленням на них. Встановлюючи наявність складу злочину у вчиненому суспільно небезпечному діянні як юридичної підстави кримінальної відповідальності, посадова особа, що застосовує закон, повинна визначити, яка норма кримінального права (її заборони чи приписи) порушена цим діянням і яким джерелом кримінального права вона передбачена.

Інакше кажучи, у таких випадках в акті застосування права мають бути вказані не тільки об'єктивні і суб'єктивні ознаки вчиненого суспільно небезпечного діяння, а й стаття чи частина статті Особливої частини (або ж пункт статті) КК України — основного джерела кримінального права, що передбачає це діяння. Такий підхід має бути і у випадках, коли норма кримінального права пов'язана з використанням субсидіарних джерел (при бланкетній диспозиції). Правозастосовувач має перевірити юридичну силу вказаних джерел — дію їх норм у просторі, часі і за колом осіб, точно вказати, яка саме норма іншої галузевої приналежності (закону, інструкції, положення, правил уставу тощо) порушена у цьому випадку. Наявність такого порушення пов'язана з констатацією порушення кримінально-правової норми загалом. Інший підхід буде означати можливу помилку в застосуванні норм кримінального права.

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — Київ ; Ірпінь : Перун, 2001. — 1440 с.
2. *Алексеев С. С.* Общая теория права : в 2 т. / С. С. Алексеев. — М., 1982. — Т. 2. — 359 с.
3. *Теорія держави і права* : підруч. для студентів юрид. вищ. навч. закл. / О. В. Петришин, С. П. Погребняк, В. С. Смородинський [та ін.] ; за ред. О. В. Петришина. — Харків : Право, 2014. — 364 с.
4. *Бибик О. Н.* Источники уголовного права Российской Федерации / О. Н. Бибик. — СПб. : Изд-во Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. — 243 с.
5. *Кримінальне право України: Загальна частина* : підруч. / В. І. Борисов, В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін [та ін.] ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова, В. І. Тютюгіна. — 5-те вид. на перероб. і допов. — Харків : Право, 2015. — 528 с.
6. *Андрушко П.* Джерела кримінального права України: поняття, види / П. Андрушко // *Право України*. — 2011. — № 9. — С. 25–41.
7. *Наден О. В.* Теоретичні основи кримінальноправового регулювання в Україні : монографія / О. В. Наден. — Харків, 2012. — 272 с.
8. *Брайнин Я. М.* Уголовный закон и его применение / Я. М. Браинин. — М., 1967. — 240 с.
9. *Гуторова Н. О.* Охоронна функція кримінального права. Наука кримінального права в системі міждисциплінарних зв'язків : матеріали міжнар. наук.-прак. конф. (9–10 жовтня 2014 р.) / Н. О. Гуторова. — Харків : Право, 2014.
10. *Панов М. І.* Вступ до навчального курсу «Кримінальне право України» : лекція / М. І. Панов. — Київ : Ін Юре, 2015. — 104 с.
11. *Школа С.* Помилування засуджених в Україні: проблеми правового регулювання / С. Школа // *Право України*. — 2000. — № 8. — С. 99–102.
12. *Яремко Г. З.* Бланкетні диспозиції в статтях Особливої частини Кримінального кодексу України : монографія / Г. З. Яремко ; за ред. В. О. Навроцького. — Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2011. — 432 с.
13. *Панов М.* Кваліфікація злочинів при бланкетній диспозиції закону про кримінальну відповідальність / М. Панов, Н. Квасневська // *Право України*. — 2010. — № 10. — С. 47–55.

REFERENCES

1. Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy [Big explanatory dictionary of modern Ukrainian], Kyiv; Irpin: Perun, 2001, 1440 p.
2. Alekseev S. S. Obshchaya teoriya prava [The general theory of law], Moskva, 1982, vol. 2, 359 p.
3. Teoriia derzhavy i prava [The theory of state and law], Kharkiv: Pravo, 2014, 364 p.
4. Bibik O. N. Istochniki ugolovnoho prava Rossiyskoy Federatsii [Sources of criminal law of the Russian Federation]. Sankt-Peterburg: Izd-vo R. Aslanova «Yuridicheskiy tsentr Press», 2006, 243 p.
5. Kryminalne pravo Ukrainy: Zahalna chastyna [The criminal law of Ukraine: general part], Kharkiv: Pravo, 2015, 528 p.
6. Andrushko P. Dzherela kryminalnoho prava Ukrainy: poniattia, vydy [Sources of criminal law of Ukraine: concept, types], *Pravo Ukrainy*, 2011, no. 9, pp. 25–41.
7. Naden O. V. Teoretychni osnovy kryminalno-pravovoho rehuliuвання v Ukraini [Theoretical bases of criminal and legal regulation in Ukraine], Kharkiv, 2012, 272 p.
8. Braynin Ya. M. Ugolovnyy zakon i ego primenenie [Criminal law and its application], Moskva, 1967, 240 p.
9. Hutorova N. O. Okhoronna funktsiia kryminalnoho prava [Security function of criminal law], *Nauka kryminalnoho prava v systemi mizhdystsyplynarnykh zvyazkiv: materialy mizhnar. nauk. prak. konf. (9–10 zhovtnia 2014 r.)*, Kharkiv: Pravo, 2014.
10. Panov M. I. Vstup do navchalnoho kursu «Kryminalne pravo Ukrainy» [Introduction to a course «Criminal law of Ukraine»], Kyiv: In Iure, 2015, 104 p.
11. Shkola S. Pomyluvannya zasudzhennykh v Ukraini: problemy pravovoho rehuliuвання [Pardon of convicts in Ukraine: problems of legal regulation], *Pravo Ukrainy*, 2000, no. 8, pp. 99–102.
12. Iaremko H. Z. Blanketni dyspozytsii v stattiakh Osoblyvoi chastyny Kryminalnoho kodeksu Ukrainy [Blanket dispositions in articles of the Special part of the Criminal code of Ukraine], Lviv: Lvivskiy derzhavnyi universytet vnutrishnikh sprav, 2011, 432.
13. Panov M., Kvasnevska N. Kvalifikatsiia zlochyniv pry blanketni dyspozytsii zakonu pro kryminalnu vidpovidalnist [Qualification of crimes at blanket dispositions of Law on criminal responsibility], *Pravo Ukrainy*, 2010, no. 10, pp. 47–55.

Панов М. Джерела кримінального права: поняття, види, правове значення

Анотація. У статті розглядаються джерела кримінального права, виокремлюються, з погляду формально-юридичних властивостей, ті з них, які є нормативно-правовими актами, містять норми кримінального права і за юридичною силою є законами України про кримінальну відповідальність. Пропонується поділяти джерела кримінального права на основні і субсидіарні. До основних відносяться Конституція України, рішення Конституційного Суду України щодо неконституційності норм кримінального права, міжнародні договори, згода на які надана Верховною Радою України, закони про кримінальну відповідальність, визначальним і базовим серед яких є Кримінальний кодекс України. Субсидіарні джерела не містять норм кримінального права як таких, а є нормативно-правовими актами іншої галузевої приналежності. Норми чи елементи цих актів включаються у зміст закону про кримінальну відповідальність як додаткові (blanketні диспозиції), підпорядковуються йому та виконують у кримінально-правовому регулюванні специфічні допоміжну та конкретизуючу функції.

Ключові слова: джерела кримінального права, основні джерела, субсидіарні джерела, нормативно-правовий акт, закон про кримінальну відповідальність, Кримінальний кодекс України, норма кримінального права, blanketна диспозиція кримінально-правової норми.

Панов Н. Источники уголовного права: понятие, виды, правовое значение

Аннотация. В статье рассматриваются источники уголовного права, выделяются, с точки зрения их формально-юридических свойств, те, которые являются нормативно-правовыми актами, содержат нормы уголовного права и с учетом их юридической силы являются законами Украины об уголовной ответственности. Предлагается подразделять источники уголовного права на основные и субсидиарные. К основным относятся: Конституция Украины, решения Конституционного Суда Украины о неконституционности норм уголовного права, международные договоры, согласие на которые дано Верховной Радой Украины, законы об уголовной ответственности, определяющим и базовым среди которых является Уголовный кодекс Украины. Субсидиарные источники не содержат норм уголовного права как таковых, являются нормативно-правовыми актами иной отраслевой принадлежности. Нормы или элементы этих актов включаются в содержание закона об уголовной ответственности как дополнительные (blanketные диспозиции), подчиняются ему и выполняют в уголовно-правовом регулировании специфические вспомогательную и конкретизирующую функции.

Ключевые слова: источники уголовного права, основные источники, субсидиарные источники, нормативно-правовой акт, закон об уголовной ответственности, Уголовный кодекс Украины, норма уголовного права, blanketная диспозиция уголовно-правовой нормы.

Panov M. Sources of Criminal Law: Concept, Types, Legal Value

Annotation. In article sources of criminal law are considered, are allocated, from the point of view of their legallistic properties those which are normative legal acts, contain norms of criminal law and taking into account their validity are laws of Ukraine on a criminal responsibility. It is offered to subdivide sources of criminal law into the main and subsidiary. Treat the main: The constitution of Ukraine, the decision of the Constitutional Court of Ukraine on illegality of norms of criminal law, the international contracts to which it is agreed by the Verhovna Rada of Ukraine, laws on a criminal responsibility, defining and basic among which is the Criminal code of Ukraine. Subsidiary sources do not contain norms of criminal law per se, are normative legal acts of other branch accessory. Norms or elements of these acts join in contents of the law on a criminal responsibility as additional (blanket dispositions), submit to it and carry out the specific auxiliary and concretizing functions in criminal and legal regulation.

Key words: sources of criminal law, main sources, subsidiary sources, normative legal act, law on a criminal responsibility, Criminal code of Ukraine, norm of criminal law, blanket disposition of the criminal precept of law.